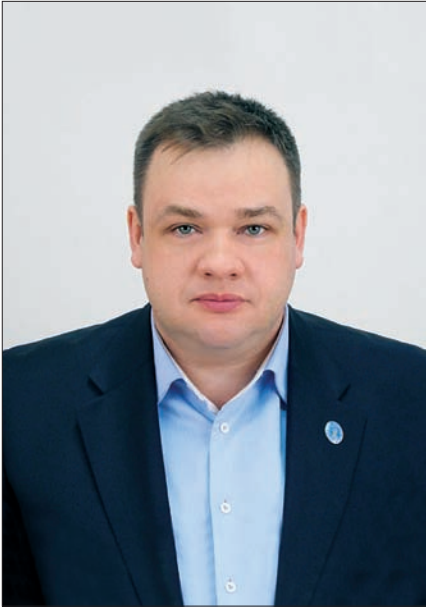

До Дня банківських працівників /

Ігор Рукавіцин

Дослідник історії фінансів,
колекціонер, член Національної
спілки краєзнавців України

Установи Державного банку на українських землях на початку ХХ століття

У травні працівники і клієнти фінансово-кредитних установ України традиційно відзначають День банківських працівників. Свято молоде, йому лише дев'ять років, хоча сама банківська система на українських теренах має глибокі корені й цікаву історію. Пік її розвитку припадає на кінець ХІХ – початок ХХ століть, коли в Російській імперії стрімко розвивалися економіка й аграрний сектор. Установи Державного банку, комерційних банківських структур стали потужним каталізатором і регулятором економічних процесів, що дало можливість Росії посісти одне з провідних місць у світі.

Статтею криворізького дослідника історії фінансів Ігоря Рукавіцина започатковуємо на сторінках журналу серію публікацій, присвячених розвитку банківської справи в Україні.

In May, employees and customers of banking institutions of Ukraine traditionally celebrate the Bank Employees' Day. The holiday has been instituted recently; it is only nine years old, although on Ukrainian lands, the banking system has deep roots and the interesting history. The peak of its development fell on the end of XIXth – beginning of XXth centuries, when in the Russian Empire, the economy and agrarian sector had been showing a sharp development. The State Bank and commercial banking institutions became a powerful catalyst and regulator of economic processes, which allowed Russia to take one of the leading places in the world.

The article of Ihor Rukavitsyn, a finances history researcher from Kryvyi Rih, begins a series of publications covering the development of the banking system of Ukraine.

100 років тому, у 1913-му, на території дев'яти губерній Російської імперії, землі яких нині входять до складу незалежної України, діяла ціла мережа установ Державного банку. На той час це був не лише головний банк імперії, а й надзвичайно потужний інструмент впливу на фінансову та економічну політику вели-

чезної країни. Державний банк Росії утворено 2 липня 1860 року* за доби царя-реформатора Олександра ІІ шляхом реорганізації Державного комерційного банку. Як зазначалося в статуті, – “для поживлення торгових оборотів і зміцнення грошової кредитної системи”. Держбанк

* Дати в статті подано за старим стилем.

Київська контора Державного банку. 1900 рік.

Новозбудована Київська контора Державного банку.

підпорядковувався Міністерству фінансів і структурно складався з контор і відділень. Останні функціонували як тимчасові або постійні. Вони функціонували переважно у великих, економічно розвинутих населених пунктах, портових містах і ярмаркових центрах Російської імперії – містах із найбільшою концентрацією промислового і фінансового капіталу. Утворення і становлення банку відбувалося в період інтенсивного розвитку промисловості, міжнародної торгівлі і будівництва залізниць.

Головна контора банку знаходилася в Санкт-Петербурзі. Крім неї, за станом на 1914 рік у системі Держбанку діяли контори у Варшаві, Києві, Москві, Одесі, Ризі, Ростові-на-Дону, Тифлісі, Харкові, а також 125 відділень (зокрема 7 тимчасових). Порівняно з відділеннями контори були наділені ширшими повноваженнями і мали вищий представницький статус. Відповідно до затвердженої класифікації всі установи Держбанку банку територіально розташовувались у 12 регіонах Російської імперії. Українські (а таких у 1914 році було 22) входили до VI “Південного” і VII “Південно-Західного та малоросійського району”.

Київську контору Держбанку засновано у 1860 році. Як і контори в Одесі, Харкові, Москві, Ризі, Архангельську, Єкатеринбурзі, вона була створена на базі ліквідованої контори Держбанку комерційного банку з передачею новій установі всіх активів і пасивів. У початковий період функціонування контори (з 1862-го до 1880 року) її очолював визначний економіст і вчений, ректор Університету св. Володимира Микола Христіянович Бунге. У 1881 році він очолив Міністерство фінансів і зумів завдяки своєму таланту фінансиста вирішити проблему поземельного кредиту в Російській імперії.

Спочатку Київська контора Держбанку розміщувалася у двоповерховій будівлі в стилі ампір по вулиці Інститутській. Нова споруда для фінансової установи була зведена за проектом архітектора О.В.Кобелева впродовж трьох років на сусідній ділянці і почала функціонувати з 1 серпня 1905 року. Вона досі використовується за своїм прямим призначенням, нині тут знаходиться Національний банк України. Споруда справедливо вважається однією з найкрасивіших банківських будівель і видатною пам'яткою цивільної архітектури початку ХХ століття. У 1914 році в штабі контори працювало 190 службовців, оборот видатку коштів з облікових та позичкових операцій тут перевищував 224 млн. руб.

Харківська контора Держбанку почала працювати з 1860 року. Вона була створена на базі Харківської контори Держбанку комерційного банку, відкритої тут 1843 року. У 1897-му для її потреб розпочато будівництво споруди в стилі палаццо флорентійського ренесансу. Спроекували об'єкт академік архітектури Р.П.Голеніщев та архітектор Ф.І.Шустер. Спочатку будівля мала два поверхи, а в 1932 році надбудовано ще два за допомогою вперше застосованого методу нарощування стін під дахом, який підняли потужними домкратами. Зараз у цьому будинку на площі Театральній, 1 знаходиться управління НБУ в Харківській області.

Одеська контора Держбанку, як і Київська та Харківська, утворена в 1860 році на базі контори Держбанку комерційного банку, що діяв тут із 1819 року. На початку ХХ століття Одеса була четвертим містом імперії за кількістю населення (після Санкт-Петербурга, Москви і Варшави) і найбільшим портовим центром з експорту зернових на півдні країни. У 1914 році особовий склад

Харків. Первісний вигляд контори Держбанку. 1904 рік.

Одеса. Споруда контори Держбанку.

Херсон. Відділення Держбанку.

Миколаїв. Відділення Державного банку.

Феодосія. Відділення Державного банку.

Бердянськ. Будинок відділення Державного банку.

Елисаветград (нині – Кіровоград).
Відділення Державного банку.

Одеської контори налічував 154 особи, річний оборот видатку коштів за обліковими та позичковими операціями становив близько 115 млн. рублів. Оскільки фінансова установа стрімко розвивалася, за проектом архітектора В.Ф.Мааса інженером М.А.Лішиним для її потреб було споруджено нове приміщення на розі вулиць Поштової та Польської. Одеське градоначальство хоч і перебувало адміністративно в Херсонській губернії, проте мало практично повну автономію, підпорядковувалося херсонському губернатору лише в питанні відбування населенням військової повинності.

Херсонське відділення Державного банку засноване 23 червня 1876 року, а 8 квітня 1903 року його працівники відсвяткували новосілля у власній будівлі на Пестелівському бульварі. Нині тут (за адресою: вулиця Перекопська, 5) знаходиться управління НБУ в Херсонській області. Як і Одеса, губернське місто Херсон і військово-морське торговельне місто Миколаїв були зорієнтовані на експорт зернових, отримуючи від цього не тільки кошти, а й значний стимул для розвитку торгівлі, промисловості, міської інфраструктури.

Миколаївське відділення Державного банку відкрилося 5 серпня 1868 року, а у 1904-му переїхало у власну будівлю, зведену в псевдокласичному стилі на розі вулиць Спаської та Глазенапівської (сучасна вулиця Декабристів).

Усі чотири відділення Державного банку в Таврійській губернії були відкриті в містах, що мали морські порти, однак не всі з них використовувалися як торговельні. Відділення Державного банку у Севастополі почало функціонувати 13 серпня 1875 року, мало власну будівлю по проспекту Нахімовському, 20. Спершу Севастопольське відділення розвивалося дуже динамічно, проте внаслідок закриття у місті комерційного порту і безпосереднього підпорядкування міста моряків Міністерству внутрішніх справ імперії різко знизився торговий оборот, сповільнилося зростання ділової активності.

Феодосійське відділення Державного банку II розряду було відкрито 25 січня 1895 року. Із 1900-го воно розміщувалося у власній будівлі по вулиці Генуезькій, поруч із бульваром Айвазовського (нині використовується як один із корпусів санаторію).

Ялтинське відділення Держбанку розпочало свою роботу як тимчасове в 1882 році, проводячи аж до 1911-го свої операції виключно “під час лікувального сезону” з 26 травня до 1 листопада. Штат тимчасового відділення формувався з відряджених до Ялти співробітників інших відділень, які прагнули поєднати роботу у відділенні з відпочинком і лікуванням у курортному місті. Фінансова установа майже двадцять років не мала власної будівлі, перебуваючись орендою приміщень щороку за новою адресою. Із 2 січня 1912 року відділення стало функціонувати як постійне, облаштувавшись у власному будинку по вулиці Виноградній.

Система комерційного кредиту в провінції почала формуватися в 70-ті роки XIX століття, спочатку переважно в південних губерніях імперії: Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Таганрозі, Ростові-на-Дону, поступово залучаючи до цього процесу й інші райони. У початковий період поширення комерційного кредиту в провінції банківські установи не змогли дозволити собі власних споруд, задовольняючись переважно орендованими. Проте починаючи з 1880-х років у зв'язку з розширенням сфер і масштабів банківських операцій

потреба в спеціальних будівлях стала відчуватися все гостріше. Першим відреагував на неї Держбанк. Був проведений конкурс і затверджений типовий проект будівлі “Державного банку в повітовому місті”, завдяки якому багато відділень отримали власні споруди з легко впізнаваними фасадами. Ренесансні мотиви, що використовувалися в архітектурі будинків, можна бачити в таких елементах, як ризаліти, арочні вікна, рустування фасаду тощо. Все це мало не тільки свідчити про респектабельність і надійність банку, а й привносити дух “столичності” в забудову повітових міст.

Бердянське відділення Державного банку утворилося 21 лютого 1880 року, з 1903-го розмішувалося у власній будівлі на Соборній площі (нині перехрестя вулиці Свободи і проспекту Праці), зведеної за типовим проектом “Державного банку в повітовому місті”.

У 1894 році відбувся розподіл відділень Державного банку на розряди залежно від обсягів здійснюваних ними операцій. Відділення I (вишого), II (середнього) і III (нижчого) розрядів різнилися кількістю службовців і їхніми окладами. Такий поділ на розряди був покликаний диференціювати відділення та усунути зрівнялівку і наявну несправедливість у системі оплат і заохочень. Так, Єлисаветградське відділення Державного банку було утворене 2 липня 1894 року й отримало III розряд. Із 1900-го воно містилося у власному будинку на головній вулиці міста – Великій Перспективній.

Катеринославське відділення Державного банку розпочало свою діяльність 27 червня 1864 року і спочатку розмішувалося в будівлі губернської казенної палати. З 1885 року переїхало у власний будинок за номером 3 по Казанській вулиці. 22 жовтня 1903-го було урочисто освячено нове, сучасне приміщення по Казанській, 5 (нині тут – Головне фінансове управління Дніпропетровської облдержадміністрації по вул. К. Лібкнехта, 3-6).

Маріупольське відділення III розряду Держбанку було відкрито 23 грудня 1895 року. З 1903-го розмішувалося у власній будівлі по вулиці Катерининській, 57 (сучасна вулиця Леніна), зведеної за одним із типових проектів.

Юзівське відділення Держбанку відкрито 23 грудня 1893 року. Воно двічі змінювало свою адресу, здійснюючи операції в найнятих пристосованих приміщеннях. З початку XX століття розмішувалося на Першій лінії в будинку № 57 (зараз будівля входить до комплексу поліклініки I-ї міської лікарні за адресою вулиця Артема, 59).

У зв'язку з початком Першої світової війни, в яку Російська імперія вступила 1 серпня 1914 року, і наближенням зони військових дій, у 1915 році розпочалася евакуація вглиб країни відділень і контор Державного банку. У липні 1915-го вийшов циркуляр про евакуацію установ Держбанку Привіслинського і Прибалтійського районів, у вересні – Рівненського відділення до Курська. За переведеними конторами і відділеннями зберігався самостійний баланс. 22 серпня 1915 року Державний банк повідомив, що Київська контора має евакуюватися до Ростова-на-Дону. Не минуло й двох тижнів – і вже 6 вересня київські банкіри осіли в Ростові. Із жовтня 1916 року ситуація на фронті змінилася й почався зворотний процес – контора знову повернулася до Києва. До початку 1916 року із захоплених військами ворога територій було евакуйовано загалом 25 установ Державного банку і 127 підзвітних їм повітових казначейств.

Кам'янець-Подільське відділення Держбанку було відкрито 23 вересня 1865 року. З 1901-го воно розмішувалося

Катеринослав (нині – Дніпропетровськ).
Відділення Державного банку.

Маріуполь. Відділення Державного банку.

Юзівка (нині – Донецьк). Відділення
Державного банку. Фото початку XX століття.

Кам'янець-Подільський.
Відділення Державного банку.

Рівненське відділення Державного банку.

у власній будівлі, зведеній біля в'їзду до нової частини міста, так званого "Нового плану". Один із двох корпусів банку розташовувався практично над каньйоном річки Смотрич; зараз тут, по вулиці Князів Коріатовичів, 1, працює відділення Унікредит-банку. Під час Першої світової війни в Кам'янці-Подільському розміщувався штаб Південно-Західного фронту. 4 серпня 1914 року місто захопили австро-угорські війська, але вже через два дні ворожа армія відступила, повернувши захоплену контрибуцію. Адміністративний центр губернії разом із ключовими структурами був перенесений до Вінниці.

Циркулярне розпорядження про відкриття Вінницького відділення Державного банку видано 8 січня 1911 року. Відділення II розряду працювало у найманому приміщенні на розі Миколаївського проспекту і вулиці 19 Лютого.

Житомирське відділення розпочало роботу з 21 лютого 1876 року і до листопада 1911-го розміщувалося в орендованому приміщенні по вулиці Бердичівській. Власна двоповерхова будівля банку була зведена на вулиці Гоголівській і нині використовується за своїм призначенням. Тут (нині це вулиця Лятошинського, 5) знаходиться управління Національного банку України в Житомирській області.

З початком Першої світової війни до штату відділення зарахували службовців евакуйованих із зони бойових дій установ Держбанку: Варшавської контори, Лодзинського і Белостоцького відділень. З наближенням лінії фронту було прийнято рішення про евакуацію Житомирського відділення до Маріуполя, однак невдовзі така необхідність відпала.

Рівненське відділення III розряду було відкрито 5 грудня 1895 року. З 1912-го воно розміщувалося у власному приміщенні по вулиці Гоголівській. У 1914 році особовий склад відділення налічував 31 особу, оборот видатку коштів за обліковими та позичковими операціями становив близько 16 мільйонів рублів.

Перша світова війна порушила існуючий порядок і уклад мирного життя країни. Ці зміни не оминули стороною і структуру Державного банку: припинилося виконання програми з розвитку мережі зерносовищ; з метою економії коштів були зупинені проекти зведення будівель для відділень, що вже функціонували; відкладено термі-

ни відкриття нових установ (винятком із цього правила стало відкриття нових відділень на базі евакуйованих із зони військових дій).

Так, відкрите 1 січня 1916 року Бахмутське відділення повністю було укомплектоване службовцями з Ковельського відділення Держбанку. Тимчасово нову установу розмістили на Торговій площі, в готелі "Брістоль". Луганське відділення відкрилося 16 травня 1916 року, його особовий склад сформувався із тимчасово відряджених 20 фахівців Радомського відділення Петроківської губернії Царства Польського. Мелітопольське відділення за працювало 29 грудня 1916 року в приміщенні Товариства взаємного кредиту і також було укомплектоване евакуйованим персоналом — зі службовців Петроківського відділення Держбанку.

Після початку війни на українських землях планово вдалося відкрити лише три відділення: Олександрівське (нині — м. Запоріжжя) — 15 квітня 1915 року (розташовувалося по вулиці Тюремній, сучасній Жовтневій); Сімферопольське — 8 грудня 1915 року (розміщувалося в будівлі Міської управи по Долгоруківській вулиці) і Слов'янське — 20 лютого 1917 року. Євпаторійська міська Дума в червні 1916 року направляла клопотання про відкриття в місті відділення Державного банку, але отримала відмову від Міністерства фінансів унаслідок "складності формування особового складу та забезпечення його необхідним приміщенням у зв'язку з військовими обставинами". Відкрилося відділення в Євпаторії лише в 1918 році вже за першого Кримського крайового уряду.

Полтавське відділення Державного банку стало до ладу діючих 16 серпня 1868 року. Спочатку підрозділ винаймав приміщення по Олександрівській вулиці в будинку Варшавського. З 1901 року установа переїхала у власну будівлю, зведену в 1897–99 рр. на розі вулиць Стрітенської та Олександрівської за проектом архітектора О.І.Ширшова (сучасна адреса: вул. Жовтнева, 19).

Кременчуцьке відділення Державного банку II розряду було відкрито 6 серпня 1883 року. До 1900-го воно розміщувалося в орендованому приміщенні по Катерининській вулиці в будинку Ставицького. У 1892 році

правління відділення банку звернулося до міської Управи з проханням виділити землю на Соборній площі (сучасна площа Перемоги – Леніна, нині там працює Кременчуцьке відділення Унікредит-банку) для спорудження власної будівлі. Новий з червоної цегли двоповерховий будинок урочисто освятили в 1900 році.

Роменське відділення Державного банку III розряду зустріло перших відвідувачів 8 квітня 1883 року. У 1914 році його особовий склад становив 20 осіб, оборот коштів з найпопулярніших операцій – обліку векселів та видачі позичок становив 8 мільйонів рублів. У відділенні тримали свої рахунки 155 установ дрібного кредиту, 71 установа управління станів, одна земська каса й одна Спілка кредитових товариств.

Сумське відділення II розряду було відкрито 4 березня 1895 року і спершу працювало у найнятому приміщенні. Власну будівлю отримало у 1907 році, яку було зведено на розі Покровської площі та Кустовської вулиці в класичному стилі з неоренесансними мотивами. Нині у цій споруді розміщено Сумський обласний художній музей.

Чернігівське відділення Державного банку відкрило двері для клієнтів із 16 жовтня 1893 року. На початку XX століття Чернігівська губернія не вирізнялася високим рівнем розвитку економіки, що відповідно позначалося на фінансовому секторі. Державний банк мав тут лише одне відділення в губернському місті, яке за весь час роботи кілька разів змінювало своє розташування. Спочатку воно розміщувалося на розі вулиць Бульварної і Гончої; із 1 вересня 1895 року – в орендованому будинку Меркельса на розі вулиць Олександрівської та Троїцької; у 1913-му переїхало у власну будівлю, зведену на розі вулиць Олександрівської та Магістратської (нині тут міськрада, вулиця Магістратська, 7).

На початку XX століття з дев'яти українських губерній найбільша кількість установ Держбанку припадала на Херсонську (4), Таврійську (4) і Катеринославську (3) губернії. Завдяки високому виробничому потенціалу Південного регіону, його індустріальному розвитку, а також наявності значної сировинної бази в Донецькому і Криворізькому басейнах, що дала потужний стимул для зростання ділової активності та залучення сюди іноземних інвестицій, до 1917 року лідером з розвитку інфраструктури Держбанку (6 відділень) стає Катеринославська губернія. У зв'язку з падінням обсягів експорту зернових та загальним зменшенням ролі Російської імперії як аграрної держави на світовому хлібному ринку на початку XX століття сповільнюється розвиток традиційних, орієнтованих на експорт портових центрів Таврійської і Херсонської губерній. Але як би там не було, саме заснування підрозділів Державного банку на українських землях є тим механізмом, який не лише обслуговував потреби місцевої промисловості і торгівлі, а й сам став потужним каталізатором і регулятором цих процесів. Потужний економічний розвиток українських губерній сприяв виходу на початку XX століття Російської імперії на рівень провідних держав світу.

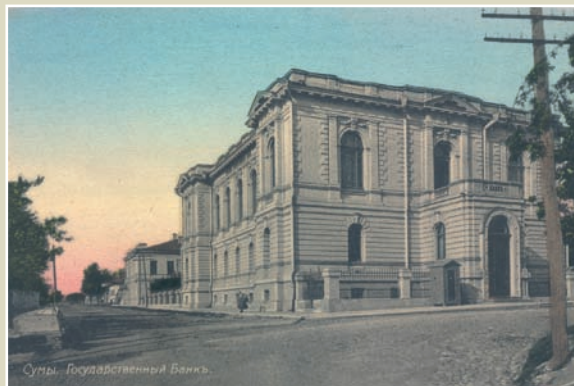
При підготовці статті використано матеріали книги: Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях [Текст]: в 2 т. / И. А. Рукавицын. – К.: Книга-плюс, 2013. – Т. 1. – 352 с.: ил.; Т. 2. – 368 с.: ил.

Полтава. Відділення Державного банку. 1902 рік.

Кременчук. Відділення Державного банку.

Суми. Відділення Державного банку.

Чернігів. Відділення Державного банку.